

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО**ГРОМОВЕНКО К. В.,**

доктор юридичних наук,
професор кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Міжнародний гуманітарний
університет)

ТИЦЬКА Я. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових
дисциплін
(Міжнародний гуманітарний
університет)

УДК 347.77

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.45>**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЯК ЗАСІБ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ**

Робота присвячена дослідженню проблеми міжнародно-правової відповідальності держав.

Зазначено, що в науці міжнародного права панують різні доктринальні підходи щодо тлумачення поняття «міжнародно-правова відповідальність», що свідчить про пошук найоптимальніших шляхів пізнання правової природи даного явища міжнародно-правової дійсності. Запропоновано авторський варіант визначення «міжнародно-правова відповідальність».

Звернено увагу на особливу роль Комісії міжнародного права ООН в розробці правових стандартів, що стосуються міжнародно-правової відповідальності держав та значення Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння для міжнародної судової практики та практики держав.

Обґрунтовується твердження, що на шляху створення принципово нової системи міжнародної безпеки має бути запроваджений такий механізм реалізації міжнародно-правової відповідальності сучасних держав, в основі якого було б покладено примусову силу забезпечення міжнародно-правових норм, а відтак і відповідальності.

Окрім того, звернуто увагу на правову природу та аналіз змісту міжнародно-правової відповідальності, окреслення її специфічних ознак. Здійснений поглиблений аналіз політичної, матеріальної та абсолютної міжнародно-правової відповідальності. Наголошено на практичних та теоретичних проблемах, що мають місце в процесі належної реалізації міжнародно-правової відповідальності держав.

Зроблено висновок, що основні труднощі, котрі стоять на шляху узгодженості основних аспектів міжнародно-правової відповідальності держав свідчать про наявність значної кількості невизначеностей, що виступають певною

перешкодою процесу формування галузі права міжнародної відповідальності та потребують подальшого ґрунтового вивчення з боку наукової спільноти.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, міжнародне право, правопорушення, міжнародно-правові норми, міжнародний правопорядок, держава.

Hromovenko K. V., Tytska Ya. O. International legal responsibility of states as a means of ensuring compliance with the norms of international law: from theory to practice

The work is devoted to the study of the problem of international legal responsibility of states.

It is noted that different doctrinal approaches to the interpretation of the concept of «international legal responsibility» prevail in the science of international law, which indicates the search for the most optimal ways of learning the legal nature of this phenomenon of international legal reality. The author's version of the definition of «international legal responsibility» is proposed.

Attention is drawn to the special role of the UN International Law Commission in the development of legal standards related to the international legal responsibility of states and the importance of the Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Illegal Acts for international judicial practice and the practice of states.

The statement is substantiated that on the way to the creation of a fundamentally new system of international security should be the introduction of such a mechanism for the implementation of international legal responsibility of modern states, which would be based on coercive force to ensure international legal norms, and therefore responsibility.

In addition, attention was paid to the legal nature and analysis of the content of international legal responsibility, the outline of its specific features. An in-depth analysis of political, material and absolute international legal responsibility was carried out. Emphasis is placed on practical and theoretical problems occurring in the process of proper implementation of the international legal responsibility of states.

It was concluded that the main difficulties that stand in the way of agreement on the main aspects of the international legal responsibility of states indicate the presence of a significant number of uncertainties that stand in the way of the formation of the field of international responsibility law and require further in-depth study by the scientific community.

Key words: international responsibility, international law, crime, international legal norms, international legal order, state.

Вступ. Одним із сучасних ключових питань теорії міжнародного права є проблематика, пов'язана із правовою регламентацією міжнародно-правової відповідальності держав. Саме інститут міжнародної відповідальності виступає своєрідним індикатором успішного функціонування міжнародного права в цілому. У практиці нерідким є ухилення держав від міжнародно-правової відповідальності. Хоча міжнародне право передбачає можливості для безпосереднього притягнення держав-порушниць до відповідальності, тим не менш, при більш уважному вивченні даного питання, слід констатувати, що для ефективного захисту правових цінностей ці інструменти, як і раніше є недостатніми та аж ніяк не носять всеохоплюючого характеру. З цієї причини все актуальніше звучить питання про вдосконалення міжнародно-правових стандартів в сфері відповідальності держав.

Аналіз наукових джерел та публікацій. Ваговим внеском у дослідження різноманітних аспектів міжнародно-правової відповідальності стали праці таких вітчизняних науковців, як С. Андрейченко, М. Антонович, М. Баймуратов, В. Буткевич, В. Василенко, Т. Грабович, В. Денисов, К. Діброва, А. Дмитрієв, Я. Жуковська, О. Задорожній, Н. Зелінська, М. Ковальова, Т. Короткий, Ю. Манійчук, І. Місак, В. Мицик, М. Пашковський, В. Репецький, Є. Стрельцов, Г. Христова, М. Черкес, Г. Циверенко та інші.

Якщо вести мову про зарубіжну правову доктрину, то найбільший внесок в розвиток міжнародно-правової відповідальності держав внесли представники, італійської, французької, німецької та американської школи міжнародного права, зокрема: Д. Анцилотті, Е. Дж. де Аречагіа, Я. Броунлі, Л. Гусейнов, К. Іглтон, А. Кассезе, П. Куріс, Л. Оппенгейм, М. Шоу, А. Фердросса та інші. Безумовно, праці даних вчених містять фундаментальні положення, що стосуються міжнародно-правової відповідальності держав, проте за останні роки галузь отримала суттєвий розвиток, що потребує нового доктринального аналізу та осмислення.

Метою даної статті є дослідження актуальних теоретичних та прикладних засад міжнародно-правової відповідальності держав на підставі аналізу доктринальних джерел та практичної діяльності міжнародних інституцій.

Виклад основних положень дослідження. Термін «відповідальність» набув свого правового значення відносно недавно – він був запозичений у англійських філософів XVIII століття. В подальшому він отримав своє поширення в різноманітних сферах суспільного життя як то політика, право, релігія, що включає в себе моральні, релігійні, політичні, юридичні та інші сторони взаємодії людини та держави. Еволюція держави та права, стрімкий розвиток суспільних відносин, юридична практика постійно вносять корективи в поняття та зміст відповідальності, методи її здійснення, породжують її нові види.

Важливість міжнародно-правової відповідальності держав обумовлена тим фактом, що згаданий інститут виступає необхідним юридичним засобом забезпечення, з одного боку, виконання міжнародно-правових приписів, а з іншого – укріпленням міжнародного правопорядку.

Найбільш складним в даному питанні уявляється відсутність повної чіткості та визначеності в розумінні самого терміну «міжнародно-правова відповідальність».

Починаючи з першої половини XX ст. в наукових колах поживались дебати щодо правової природи міжнародної відповідальності держав, але як слушно зауважував американський вчений К. Іглтон, в міжнародному праві панує повний хаос відносно тлумачення даного терміну. Для визначення поняття та особливостей міжнародно-правової відповідальності необхідно звернутись до вже існуючих трактувань міжнародної відповідальності.

К. Іглтон термін відповідальність розумів, як «принцип який встановлює обов'язок усунути (відшкодувати) будь-яке порушення міжнародного права, яке завдає шкоду та вчинено державою-порушником». Вчений наголошував на тому, що «відповідальність є невідоротною та настає відразу після вчинення міжнародного шкідливого діяння, що знаходиться під фізичним контролем держав та тоді коли дипломатичні заходи ще не прийняті та не вичерпано національні системи захисту, однак відповідальність все ж існує» [6, с. 352].

В інтерпретації Я. Броунлі міжнародна відповідальність – це «наслідки у вигляді репарацій за порушення державою своїх обов'язків, які передбачені нормами міжнародного права».

На думку відомого італійського вченого-міжнародника Д. Анцилотті, підставами міжнародно-правової відповідальності є неправомірний акт, який є актом, що може існувати у відносинах між державами (та вчиняється за посередництва агентів) та суперечить об'єктивному міжнародному праву [5, с. 490].

Широко розповсюдженим є визначення міжнародно-правової відповідальності як «негативних юридичних наслідків, що наступають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним норм міжнародно-правових зобов'язань» [1, с. 460].

А. Пеллет виходив з того, що розуміння відповідальності в міжнародному праві зазнало кардинальних змін у результаті еволюції, що відображає розвиток самого міжнародного права. Вчений наголошує, що «будь-яке порушення тягне за собою відповідальність його актора, тоді як замість такої відповідальності, її конкретні наслідки варіюються залежно від того, чи спричинено шкоду таким міжнародно-протиправним діянням, і відповідно до характеру порушеної норми» [9, с. 9].

Можна цілком погодитись з тезами Е. Борхарда. Вчений переконував, що відповідальність в міжнародному праві – відповідальність держави чи її органу за шкоду завдану іноземцям, що складає окрему галузь позитивного міжнародного права. Вчений виходив з того,

що міжнародно-правова відповідальність настає не одразу після порушення посадою особою або органом державної влади міжнародних норм, а лише після проведення розслідування проти порушників та у випадку, якщо держава проявить неможливість або небажання відновити порушені права та за умови вичерпання всіх національних засобів захисту порушеного права. Він обґрунтовував, що вина як умова відповідальності не здобула остаточного визнання в доктрині, поряд з тим заперечував існування абсолютної відповідальності в міжнародному праві, оскільки стверджував, що в такому випадку виключається неправомірність дій, як підстава відповідальності держави в міжнародному праві та прийшов до висновку, що відповідальність настає за ризик завдання шкоди [7].

Загалом, розвиток поняття та сутності міжнародно-правової відповідальності нерозривно пов'язаний з роботою Комісії міжнародного права ООН. Так, Комісією було запропоноване наступне визначення поняття «міжнародна відповідальність» – це усі форми правовідносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку з правопорушенням, що вчинене державою, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і незалежно від того чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включаючи можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом [3].

Багатоманітність підходів до трактувань поняття «міжнародна відповідальність» спонукало до спроби сформулювати власне визначення. Міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права усунути шкоду та відшкодувати завдані збитки, що були спричинені державою-порушником іншому суб'єкту міжнародного права в результаті порушення міжнародно-правових норм.

Міжнародні протиправні діяння, за які настає міжнародно-правова відповідальність прийнято поділяти на дві категорії: міжнародні делікти та міжнародні злочини. В якості останніх розглядаються найбільш небезпечні діяння, що посягають на основи міжнародного правопорядку, зокрема, мова йде про геноцид, військові злочини, апартеїд, акти агресії, встановлення колоніального панування.

Деякі норми, що регулюють питання міжнародно-правової відповідальності отримали своє закріплення в міжнародних договорах універсального характеру та були підтверджені в Резолюціях Генеральної Асамблеї ООН. Окремо слід згадати і про галузеві договори, присвячені питанням міжнародно-правової відповідальності: Конвенція про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенція про незастосування терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 р., Конвенція про відповідальність за шкоду, спричинену космічним об'єктам 1972 р., Міжнародна конвенція про припинення та покарання злочинів апартеїду 1973 р. та інші.

З 1956 року розпочата робота над універсальним кодифікованим документом в сфері міжнародно-правової відповідальності, котра ведеться Комісією Міжнародного права ООН. В результаті даної роботи з'явився Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. «Відповідальність держав є, ймовірно, найбільш амбіційним кодифікованим проектом Комісії міжнародного права, що стосується самої серцевини теорії права й охоплює все міжнародне право. Успішна кодифікація норм про відповідальність держав стане одним з найбільш важливих вкладів у зміцнення верховенства права в міжнародних відносинах», – писав Б. Грефрат [8, с. 111]. На жаль, даний Проект так і залишився проектом і, поки що, на міжнародному рівні не прийнято єдиного універсального кодифікованого акта, який би регулював питання міжнародно-правової відповідальності. Але, безперечно, розробка та узгодження статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння є революційним кроком на шляху формування галузі права міжнародної відповідальності, від якої залежить ефективність міжнародного права та його подальший розвиток.

Відповідно до положень резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», держава несе відповідальність за:

1) поведінку будь-якого органу держави, що розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом, незалежно від того, здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від положення, яке він займає в самій державі, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади або адміністративно-територіальної одиниці держави (ст. 4);

2) поведінка особи або утворення, що не є органом держави відповідно до ст. 4, але уповноважений її право здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом (ст. 5);

3) поведінка органу, наданого в розпорядження держави іншою країною, розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом, якщо цей орган здійснює елементи її державної влади (ст. 6);

4) поведінка органу держави або особи, або утворення, уповноважених здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом, якщо цей орган, особа або утворення діють відповідно, навіть якщо вони перевищують свої повноваження або порушують вказівки (ст. 7);

5) поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа або група осіб фактично діє за вказівками, під керівництвом або контролем цієї держави, реалізуючи таку поведінку (ст. 8);

6) поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа або група осіб фактично здійснює елементи державної влади під час відсутності або неспроможності офіційної влади й в умовах, що вимагають здійснення таких елементів (ст. 9);

7) поведінка повстанського руху, що стає новим урядом держави, розглядається як діяння країни за міжнародним правом (ст. 11) [2].

Отже, в якості основного, титульного суб'єкта міжнародно-правової відповідальності виступає виключно держава. Індивіди, що винні у вчиненні міжнародних правопорушень, несуть персоніфіковану кримінальну відповідальність. Юридичні особи, в випадку порушення міжнародно-правових норм, несуть цивільно-правову відповідальність. Але при цьому, держава несе повну відповідальність за протиправну поведінку своїх органів та посадових осіб, що відносяться до будь-якого органу чи гілки публічної влади, якщо буде доведено, що дані особи діяли від імені держави та за її дорученням. Окремо слід згадати про військові підрозділи та військовослужбовців, які відносяться до органів державної влади і, відповідно, держава несе повну міжнародно-правову відповідальність за протиправні дії підрозділів регулярних збройних сил країни чи окремих військовослужбовців.

На даний час в доктрині міжнародного права залишається актуальним питання відносно видів міжнародної відповідальності. Більшість вчених сходяться на думці про виділення двох видів міжнародної відповідальності: політичної та матеріальної. Так, на думку М. Коверзнев, доцільно виділити такі види міжнародної відповідальності: а) політична відповідальність, що виникає у разі порушення суб'єктом міжнародного права будь-якого міжнародного зобов'язання. Цей вид відповідальності виникає із самого факту порушення норми, що охороняє інтереси іншої держави, а також у тому випадку, якщо майновий збиток чи інші видимі негативні наслідки відсутні; б) матеріальна відповідальність, що виникає у двох випадках: коли правопорушення спричинило матеріальний збиток або коли збиток виник без порушення норми права, проте його відшкодування передбачається, однак, спеціальним міжнародним договором [4, с. 54].

На практиці дані види відповідальності тісно взаємопов'язані, оскільки, зазвичай, шкода, що заподіяна міжнародною протиправною поведінкою, носить як матеріальний, так і політичний характер, однак, це в жодному разі не заперечує необхідності та важливості виділення видів міжнародно-правової відповідальності держав. При цьому політична та матеріальна відповідальність зазвичай виникають одночасно, оскільки в їхній основі лежить

одне й те саме протиправне діяння: політична відповідальність виникає з самого факту порушення міжнародно-правової норми, а матеріальна – з факту нанесення шкоди іншому суб'єкту міжнародного права. Такий поділ на види міжнародно-правової відповідальності дає можливість для більш об'єктивної оцінки відмінних за своєю природою наслідків міжнародно-правовим правопорушенням, і тим самим сприяє більш чіткому встановленню об'єму відповідальності держави, що порушила міжнародно-правові норми.

Політична відповідальність виражається в таких формах як сатисфакція, репресалії та реторсії.

Під сатисфакцією прийнято розуміти заяву держави-порушниці про недопустимість повторення правопорушення, покарання конкретних винних, вибачення та всілякі інші міри морального задоволення потерпілої сторони.

Репресалії зазвичай виражаються у насильницьких діях у відповідь з боку потерпілої сторони (напр., колективні санкції, що можуть накладатись лише на підставі рішення Ради Безпеки ООН по відношенню до тих країн, дії яких представляють загрозу міжнародному миру та безпеці; накладення арешту чи конфіскація державного майна або ж банківських рахунків тощо). При цьому насильницькі дії у відповідь мають бути чітко пропорційні тим протиправним діям, що стали їх причиною. Натомість реторсії – це дії у відповідь на акти недружньої поведінки, що не представляли собою протиправної поведінки з боку держави. В даному випадку мова йде, наприклад, про розрив дипломатичних відносин у відповідь на недружні заяви держави чи її посадової особи.

Варто зауважити, що специфіка міжнародно-правової відповідальності держав, на відміну від інших видів відповідальності, що притаманні для внутрішньодержавного права, полягає в тому, що міжнародне право не передбачає примусової реалізації міжнародно-правової відповідальності. Виняток становлять лише колективні санкції, запроваджені зі згоди Ради безпеки ООН, а також примусові дії, що приймаються з метою захисту міжнародного миру та припинення актів агресії.

Важливо відмітити, що механізм глобальної безпеки, що заснований на рішеннях Ради Безпеки ООН, останнім часом працює з певними «збоями», що проявляється в неефективності в питаннях вирішення міжнародних конфліктів. В зв'язку з цим, в правовій доктрині все гучніше висловлюється думка про те, що правова природа сучасного міжнародного права має бути кардинально змінена: йому має бути наданий субординаційний характер, оскільки його основною метою є регулювання всіх видів суспільних відносин, що виникають в процесі буття глобального громадянського суспільства та забезпечення вільного, демократичного, незалежного та безпечного розвитку народів.

Уявляється, що першим кроком на шляху створення принципово нової системи міжнародної безпеки мало б стати запровадження такого механізму реалізації міжнародно-правової відповідальності сучасних держав, в основі котрої було б покладено примусову силу забезпечення міжнародно-правових норм, а відтак і відповідальності. Цілком очевидно, що будь-яка міжнародно-правова норма є перманентно нікчемною, якщо вона не забезпечена примусом. Слід наголосити, що дана авторська пропозиція – це певне запрошення до реформи, яке, безперечно, зіткнеться з цілою низкою перешкод та труднощів.

На нашу думку, було б цілком доречно внести деякі зміни в процедуру судового вирішення міжнародних спорів. Зокрема, держави, що не в змозі вирішити між собою спір мирним шляхом протягом певного терміну (наприклад, один рік) мають передати справу на розгук до Міжнародного Суду ООН, рішення котрого по даній справі має бути остаточним. В випадку, якщо держава відмовляється від передачі спору на розгляд до Міжнародного Суду ООН, останній компетентний самостійно прийняти справу до розгляду, незважаючи на відсутність згоди з боку держав. Рішення, що прийняте Міжнародним Судом ООН за даним спором, має виконуватись з боку держав, а в випадку необхідності повинно бути забезпечене примусовою силою.

Матеріальна відповідальність держав полягає в покладенні на державу-порушницю обов'язку відшкодувати матеріальну шкоду, що була завдана їй протиправними діями. Мате-

ріальна відповідальність представлена двома формами: реституція та репарації. Під першою розуміється обов'язок держави-порушниці відновити матеріальне положення, що існувало до протиправної поведінки. Репарація – це грошова компенсація або ж інша матеріальна компенсація потерпілій державі.

Міжнародно-правовій практиці відомий особливий договірний вид матеріальної відповідальності – так звана абсолютна відповідальність. На думку Р. Пісілло-Мазенчі, зміст абсолютної міжнародно-правової відповідальності – це обов'язок держави, яка завдала шкоду в наслідок своєї правомірної діяльності, відшкодувати таку шкоду. Тобто «причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю і шкодою свідчить про зобов'язання з виплати компенсації, навіть якщо пошкодження спричинено законною діяльністю» [10, с. 16-17].

Як бачимо, абсолютну відповідальність не пов'язують із вчиненням державою міжнародно-протиправного діяння. Фактично мова йде про те, що підставою для міжнародно-правової відповідальності за правомірну поведінку виступає певна подія, що не залежала від волі держави, але стала причиною заподіяння шкоди, що призвела до певних збитків. Для того, аби можна було вести мову про абсолютну міжнародно-правову відповідальність, мають бути наявними ряд умов:

- подія має бути не меншою, аніж непереборна сила як для об'єкта підвищеної небезпеки, так і для наслідків дії цього об'єкта;
- присутній збиток матеріального характеру;
- причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю держави чи її представників та матеріальною шкодою.

Унікальний характер абсолютної відповідальності полягає в тому, що вона виникає лише на підставі договорів, регламентації в спеціальних угодах. За відсутності угод держави, у зв'язку зі здійсненням правомірної діяльності, що мала наслідком заподіяння шкоди без вини, не є юридично зобов'язаними відшкодувати завдану шкоду.

Висновки. Міжнародно-правова регламентація відповідальності держав за порушення міжнародних норм – це перший крок до реформування всієї системи міжнародного права. Розвиток права міжнародної відповідальності, безперечно, має стратегічне значення, від якого залежить ефективність функціонування міжнародного права в цілому. Норми, котрі спрямовані на регулювання міжнародно-правової відповідальності держав вже давно вийшли за межі окремого інституту міжнародного права. Сьогодні міжнародне право стоїть на новому витку свого розвитку – це формування особливої галузі, а саме права міжнародної відповідальності.

Робота над універсальним кодифікованим документом в сфері міжнародно-правової відповідальності, котра ведеться Комісією Міжнародного права ООН є яскравим свідченням усвідомлення світовою спільнотою важливості, безумовності та необхідності дотримання міжнародно-правових норм. Незважаючи на те, що затвердження Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння ускладнилось рядом факторів, тим не менш можна з впевненістю сказати, що сам факт розробки даного Проекту – це вже велике досягнення в розвитку міжнародного права. Але процес пошуку формулювань, які б задовольнили усіх суб'єктів міжнародного права, з одного боку, призводить до «буксування» в вирішенні нагальних та вкрай важливих питань міжнародно-відповідальності держав, а з іншого – розроблені документи, які є лише проектами застарівають та втрачають свою актуальність.

Отже, інститут міжнародно-правової відповідальності держав не отримав належного закріплення в нормах міжнародного права. На практиці на шляху його реалізації постають чимало проблем, що є свідченням потреби в реформуванні всієї системи міжнародного права, включаючи механізми реалізації міжнародно-правової відповідальності держав.

Список використаних джерел:

1. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. Київ: Либідь, 2002. 608 с.

2. Відповідальність держав за міжнародно-правові діяння: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 2001 року. № 56/83. URL: <https://ivo.garant/document/2565271/paragraph/125:0>
3. Відповідальність держав за міжнародно-правові діяння: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 13 грудня 2016 року. № 68/104. URL: <https://undocs.org/A/RES/68/104>
4. Коверзнев М.С., Коверзнева Г.П. Відповідальність у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 13. С. 49-56.
5. Anzilloti D. Cours de Droit International. Paris, 1929. 586 p.
6. Eagleton C. International Organization and the Law of Responsibility. *Recueilles des Cours*. 1950 (1). Vol. 76. P. 319-426.
7. Edwin M.B. Theoretical Aspects of the International Responsibility of States. URL: <https://www.zaoer.de>
8. Greafrath B. Responsibility of States. Thessaloniki, 1993.
9. Pellet A. The definition of responsibility in International law. Chapter 1. In J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson (eds). *The Law of International Responsibility*. 2010. P. 3-16.
10. Pisillo-Mazzeschi R. Forms of International Responsibility for Environment Harm. International responsibility for environment harm edited by F. Francioni, T. Scovazzi. London: Graham & Trotman Limited, 1991. P. 15-35.

